

Tieteellinen elämä

Tieteen etiikka ei ole mikään uusi asia tai ajan-kohtainen tapaus, jollaisista Tieteellinen elämä -palstalla on ollut tapana puhua, mutta päivän-polttava se kyllä on. Tieteen eettisyydestä nimittäin keskustellaan koko ajan – ja silmiinpistävää on tietty ristiriita. Samalla kun tieteellisen elämän kohtaamat ongelmat ovat yhä monimutkaisempia ja vakavampia, puhe keskittyy yhä tiukemmin kohti ratkaisua, jossa etiikka määrittäytyy joukoksi merkitykseltään lakia lähenteleviä julklausemia, periaatteita ja arvoja.

Asiaan voi tarttua lukemalla uusimmassa *Aca-tiimissa* (1/23) julkaistua oikeustieteillä Liisa Niemisen esseettä ”Tutkimusetiikka: Miksi se on niin vaikea asia?”, joka avaa hienosti etiikan ympärille kiertyvän puheentavan ongelmia. Niemisen esseen teesinä on havainto, että tieteen etiikka on syntynyt ongelmakenttänä, joka koskee tieteen vapautta ja sen itsesääteilyyn perustuvaa ohjausta ja kurinpittoa, mutta se ei kuitenkaan ratkaise oikein kaikkia niitä ongelmatilanteita, joihin tiede ja tutkimus törmäävät.

Tunnettu nykyinen ristiriitatilanne on kysymys sananvapaudesta: vapauden nimissä on mahdollista päätyä tilanteisiin, joissa tutkimuksessa kaikki on ikään kuin muodollisesti oikein, mutta sen tulokset pitävät sisällään ilmeisellä tavalla mahdottomia väitteitä esimerkiksi syrjinnästä suoranaiseen rasismiin asti. Samoin vapauden nimissä saatetaan arvostella ja maalittaa tutkimuksen tekijöitä täysin tarkoitushakuisella tavalla, tutkimuksen tuloksia ajattelematta. Toisaalta eettinen ennakoarviointi rajoittaa tutkijoiden vapautta ja sisältää myös oikeudellista arviointia, vaikka sitä ei säädellä lailla ja sen toteuttamistavat vaihtelevat. Nieminen toteaaakin esseensä loppuksi, että ”tutkimuseettiset kysymykset ovat herkkiä asioita. Jokainen voi niiden valossa pohtia omaa toimintaansa tutkijana.”

Nieminen myös viittaa *Tiede & edistyksen* numeron 3/22 pääkirjoitukseen, jonka aiheena oli

vertaisarviointi. Hän tiivistää pääkirjoituksen ajatuksen siitä, että vaikka vertaisarviointi onkin oleellinen osa tieteen käytäntöjä, sen käsitäminen mekanismin kaltaiseksi, tieteen laadun itsestään selvästi takaavaksi järjestelyksi, nimenomaan kätkee taakseen ilmiöitä, joista pitäisi puhua sekä tutkimuksen tulosten että tutkimusta tekevien työn ja elämän näkökulmista. Tutkimuksen etiikka kyllä esittää itsensä diskurssiksi, joka näistä asioista puhuu, mutta se ei vaikuta onnistuvan tarttumaan tiettyihin asioihin, kuten kysymyksiin tutkimuksen ulkopuolisten tahojen ja talouden vallasta, akateemisesta kapitalismista tai näkymättömästä työstä tieteen piirissä.

Keskeinen asia tässä vyhdessä on ”hyviksi tieteelliseksi käytännöiksi” (HTK) kutsuttu periaate. Sen lähtökohtana ovat tieteen kohtaamat kysymykset lähinnä lääketieteen ja biologian aloilla, joille kysymykset tieteen vapauden mahdollisista rajoista ilmaantuivat 1900-luvun loppupuolella. Suomeen keskustelu tuli 1980-luvulla, ja kysymyksiä vaaliva valtiollinen elin Tutkimuseettinen neuvottelukunta TENK perustettiin vuonna 1991. TENK onkin nykyään instituutio, jonka asema muistuttaa oikeudellista toimijaa: se laatii suosituksia, ohjeita ja sääntöjä, ja sen suojissa ratkotaan väärinkäytöksiä sekä oikeuksien loukkauksiin liittyviä tilanteita.

Tutkimuseettisen työn ydintä edustaa siis nykyuotoinen HTK, jonka tavoitteena on ”edistää hyvää tieteellistä käytäntöä (*responsible conduct of research*) ja samalla varmistaa, että loukkauspäilyt voidaan käsitellä asiantuntevasti, oikeudenmukaisesti ja mahdollisimman nopeasti”. Tutkimusta tekevät tahot sitoutetaan tämän ohjeen noudattamiseen sekä työsuhteista että rahoituksesta sovittaessa, ja ohjeet pitävät sisällään periaatteita rehellisyydestä, avoimuudesta, huolellisuudesta, vastuullisuudesta ja tarkkuudesta aina tekijänoikeuksiin ja tietosuojaan. Tieteen instituutioissa tämä realisoituu kokoelmina toi-

mintaohteja ja arvoja, kuten Helsingin yliopiston ”totuus, sivistys, vapaus ja yhteisöllisyys” tai vaikkapa Koneen säätiön ”tieteen ja taiteen vapaus, ekososiaalinen sivistys, moninaisuus, rohkeus, pitkäjänteisyys ja yhteisöllisyys”.

Kaikki tämä on toki osa kehitystä, joka käy järkeen siinä määrin kuin kaiken yhteiskunnalliseen järjestykseen liittyvän edistykellisyuden ajatellaan olevan itsestään selvästi hyvää, ja nimenomaan yhteistä hyvää. Samalla on kuitenkin niin, että sitä mukaa kuin tieteen eettisyys on jatkuvasti enemmän esillä, tieteellisen elämän ongelmat – ja nimenomaan sellaiset, jotka on tapana lukea eettisiksi – kärjistyvät ja moninaistuvat kiihtyvällä tahdilla.

Ristiriitaiselta näyttävään tilanteeseen voisi saada avaavan näkymän katsomalla sitä, mitä viimeaikaisista askeleista, ikään kuin ”eettisistä käänteistä”, on sanottu yleisemmällä tasolla. Eettisyyden vaaliminen ja sen tuominen ratkaisuna eri yhteiskunnan alueille tarkoittaa operaatiota, jossa tietty vallitseva hyvä toiminta- ja elämäntapa samaistetaan toiminnan periaatteiden kanssa. Tällöin käy niin, että eettinen pohdinta tarkoittaakin itse asiassa nöyrytmistä erilaisten sääntöjen ja oikeudellista lakia lähenevien ohjeiden edessä. Samalla peittyä näkyvistä, miten näin asettuva järjestys seuraa tietyistä voimista ja intresseistä, joiden yhteys talouteen ja yhteiskunnalliseen hallintaan on ilmeinen. Esimerkiksi Jacques Rancière on sanonut, että tällainen tosiasioiden ja lakien välisen erottelun katoaminen tuottaa ”dramaattisen asetelman”: eettisessä pohdinnassa näyttää olevan kyse äärimmäisestä pahuudesta, puhtaasta oikeudesta ja pyhästä pelastuksesta.

Kiinnostavaa on, kuinka yhteisöllisyys vaikuttaa olevan arvo, jolla tieteen instituutiot pyrkivät ottamaan haltuun kysymyksen tiedeyhteisön rajoista. Sekavassa tilanteessa juuri velvoittaminen luo yhteisön asettamalla sen dramaattisesti vasten toimintaa, jonka oletetaan olevan epäilyttävää, tarkoitushakuista tai jopa pahaa. HTK pyrkii luomaan mielikuvan yhteisöstä tutkijoiden välisen kunnioituksen, tekijyyden tunnustamisen ja viittauskäytäntöjen kautta, mutta kuten Nieminenkin esseessään toteaa, tämä ei suinkaan

ole niin viatonta kuin miltä näyttää. Tunnustus nimittäin tehdään rakenteellisista syistä suuntaan, jossa valtaa jo on, ja siten tieteelliseen maailmaan kätkeytyy paljon tunnustamatonta työtä. Tutkimuseettinen puhe voi sekin siten olla januskasvoista, kuten Charlotte Bloch on vertaisarviointijärjestelmää kirjassaan *Passion and Paranoia* (2012) kuvannut: yhdeltä puoleltaan se on läpinäkyvää, avointa ja reilua, toiselta puoleltaan jotakin täysin muuta.

Tutkimuseettikan kasvojen toisella puolella on näin jotain, mitä sen on mahdollon ottaa haltuun, kuten armotonta kilpailun kulttuuria – tai sitten se ideologisesti nimenomaan hyväksyy kilpailun perustavanlaatuisena osana nykykuotoisen tieteen järjestystä. Pimeältä puolelta ei kuitenkaan löydy vain tutkimuksen tekijöiden elämän varjopuolia vaan myös tieteellisen elämän, tieteen itsensä ongelmia. Viimeistäänkin piirtoa myöten eettiseltä näyttävä tiede pitää sisällään sokeita pisteitä. Näillä on vaikutuksensa myös tutkimuksen tuloksiin: kyse on esimerkiksi tilanteista, joissa oletetun viaton objektiivisuus ohittaa eettisestikin paljon punnitumman paikantuneisuuden tai joissa tukevasti tietyn paradigman sisälle sijoittuva tutkimus jyrää paradigmojen ja tieteenalojen raja-aitoja ravistelevan tutkimuksen.

Tutkimuseettikka on siis Niemisen sanoin ”vaikea asia”. Tätä korostamalla työn vaatimaa velvollisuutta, herkkyyttä ja jatkuvaa uudelleenarviointia saa kyllä nostettua esille. Toinen ratkaisu samaan ongelmaan voisi olla yksinkertainen termien vaihtaminen: eettisiksi käsitettyihin ongelmiin voi tarttua myös tarkastelemalla tutkimuksen ja tieteenalojen oletuksia, kyseenalaistamattomia periaatteita ja sokeita pisteitä. Siten kysymykset kieltämättä saattavat muuttua vielä vaikeammiksi, mutta pohdinnan tulokset voivat olla vaikuttavampia kuin se, että onnistutaan rastittamaan jokainen kohta hyvien tieteellisten käytäntöjen vaatimissa tarkistuslistoissa. ■